

I

Преці¹ могла би бути спокійною. І навіть щасливою. Олекса не пиячив, жінки не бив, не волочився за любасками й їх до хати не спроваджував. От газдунав, ек і єнчий поренний: гарував коло свого господарствечка, маржинку² йкус кунав.

Правда, не було так на чому вже й газдувати. Грунтику дасть біг, маржинки йкас пара хвостів, та й тої годувати нічим: десь по убóчах³ пасмикає Єлена, та Олекса десь укосить, зароб'юючи, — ото й усе.

Може, якби не панщина, то поменшало би злиднів: там би приспорив чоловік, а воно і йшло би все у кучму⁴. Але панщина не давала. Саме в золоту пору, коли днина одна важить, піпов би заробив — а тут іди на панське.

Воно і кождому так, усім так, але ніхто не відчуває того остільки по-особливому, як Олекса. Цей ніколи не мовчить. Лає панів на чім світ стоїть. Так клене часом, що Єлена не може того слухати.

— Оле!.. Бійси бога... Таже дес хтос учует — панови донесут...

— То й що?

¹ Тут: все-таки. (Тут і далі примітки, подані з підкресленням, — редакторські.)

² Маржина — худоба. (Тут і далі примітки, подані звичайним шрифтом, публікуються за попередніми виданнями.)

³ По боках гори. (Тут і далі примітки, подані курсивом, публікуються за виданням повісті Гната Хоткевича «Камінна душа» 1911 р.)

⁴ Кучма — шапка.

— Та й ме збиткуватиси! І над тобов, і нади мнов!..

Олекса скрипне зубами, і коли що було у нього в руках — ламає.

Раз закладав воринне¹ з грубих заворітниць². Саме прийшов панський гайдук кликати на роботу. Олекса почервонів, вдарив заворітницею об коліно — і груба деревина вгоріла, як скіпка.

Олекса глянув і... усміхнувся. Гайдук роззявив рота.

— Ади... виде³, із трішнінов була!.. — протяг він недовільно. Мовчки, з тою ж усмішкою на устах, Олекса взяв другу заворітницю з купи, вдарив об коліно — переломилася й вона. Гайдук плонув і, нічого не сказавши, якось бистро відійшов геть. А Олекса спокійно пішов на панщину. І не кляв сьогодні, і не лаявся. А Єлена хрестилася вдячно. Бо кожного разу, як виправляє чоловіка в лютості на панщину, боїться, дуже боїться, як би чого не вийшло. Особливо останніми часами. Появився в повожденню Олекси якийсь упір, трудніше він став переносити долегливість⁴ панщини, сильніше лаявся й дужче скрипів зубами. Панщина!.. Що ж, що панщина?.. Не у нас лише у селі пани, і не ми самі ходимо на панську роботу. Рахувати, по цілім світі так, що є пани й хлопи. Так уже Бог дав, що ж удієш проти Божої волі? Треба коритиси...

Чи він один, Олекса? Всім же людям тяжко, всі терплять, але мовчать і в корності⁵ переносять. А Олекса не хоче — оце і єсть причина неспокою Єлени. Вона криється, вона не подає виду, вона все удає щасливу.

— Е, сусідко файна! Шеслива ти, що твій, ади, не п'єт та й не збиткуєси над тобов. А їк мий що ннина Божа п'єний з коршми

¹ Воринне — огорожа.

² Загорітниця — одна частъ вориння спеціально зроблена, аби розкладалася, заміняла ворота; тоді вона називається «стрінка», а жердки в ній — «загорітниці».

³ Виде — мабуть.

⁴ Долєгливість — страждання.

⁵ Корність — покірність.

приходить та б'є мене, гітву⁶ ногами копає. З хати вігонит, а сам із любасков си набуват. Та не встидаєси добрих людей, на гіти си не дивит. Йой... побило мене трома нещестями... шеслива ти, сусідочко... ніц того не знайш. Тихо у вас, їк у церкові. Лагідков усе йдет, супокійно...

Раніше се підіймало Єлену у власних очах. Вона неначе діставала на хвилю змогу зі сторони, з віддалення заобсервувати своє власне життя і, в порівнянні з сусідчиним, знаходила багато додатніх рис. Тоді душа її переповнялася вдячністю. Вона не знала вже, чим і догодити своєму Олексі, що він зробив її щасливою. Без богатства, без статків та маєтків, на шматинці землі в убогій хаті...

І от тепер Єлена чула, що все те щастя кудись улітало. Незримо, непомітно, бо нічого, як єсть нічого особливого не сталося й не змінилося. Той же будень, те ж свято. І Олекса ніби такий самий і... ніби не такий. Якимось глибинним, не шостим уже, а якимось дванадцятим, чи що, органом чуття, несвідомо для самої себе десь занотувала Єлена якісь невловимі, неухвитні об'яви — і для неї вони стали реальністю.

В тім був трагізм. Для неї ясно — а ніхто не бачить. Вона відчуває — а визначити словами не може. Зрештою — що слова? Слова ніколи нічого не можуть. Он спробувала якось.

— Олексику... — сказала, і тільки. Більше не знайшлося слів. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким яскравим показником далекости, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю й дістатися до свого справжнього давнього Олекси. І зосталася сама. Білася з думками, довго не спала нічми, шукаючи причин і роздумуючи — чи не могла би вона повалити їх своїми слабими жіночими руками. Але нічого не бачила, ніде не слідно жадних фундаментів.

Перше, що приходить звичайно, — і Єлені прийшло, — се думка про іншу жінчину.

⁶ Дітву.

З усім спритом любящої істоти, з усією тихістю й обережністю, на які була здібна, почала стеження. Як беззвучна тінь, висувалася за Олексою, коли він куди виходив; годинами простояла десь у гущавині смерек, падала в темноту між камінням і лежала; входила несподівано під зручно і тонко вигаданим приводом до хати, де був чоловік, — і ніде, нічого, ніяк.

З усіма рівний, холоднокровний, з бесідою тихою, навіть повільною, Олекса, здавалося, не робив різниці між людиною й жінкою, звертаючися до них однаково ввічливо, однаково спокійно.

Не бракувало на селі таких молодич, які будь рухом руки, будь бровами, очима давали знати, що не від того були б, аби... якось... Але навіть у таких випадках, коли чоловік звичайно не витримує й піддається спокусі, — навіть тут Олекса зостався врівноваженим, спокійним, розхолоджуючи тим спокоєм палку яку молодичу.

Перебрала Єлена всіх дівчат, усіх молодих жінок свого села, всіх приміряла до чоловіка — ні!.. Нема нічого.

А відчуження преці ж є. Чує його Єлена! Вона могла б сказати навіть, скільки ліктів воно шириною.

Може, просто розлюбив? Буває ж так... Любив, подобалася, все — а потім охолов. Отак, як костер: не може ж він вічно горіти?!

Упала духом, коли вперше відчула сю думку як свою. Це вже був би кінець. Що з того, що нема жінки — вона явиться.

І знова напружила весь свій сприт, нотувала в думці кожний рух, кожний погляд, кожде слово чоловіка — ні!.. І тут нічого!

Любить, видимо любить. Не тим парубочим блискотливим коханням, що обпалює, як солом'яний вогонь, і, як солом'яний вогонь, гасне. А любить справжньою, глибокою, зрівноваженою любов'ю дорослої людини. На цьому почутті можна базуватися, можна будувати.

То в чому ж річ?

— Де мій вориг? — говорила сама до себе, заламуючи руки, — а ворога не знаходилося.

Один час почало їй здаватися, що ніби натрапила на стежку, де того ворога шукати. Наслано! Очевидно, наслано!

Хто і во ім'я чого, для якої потреби — то вже інша справа, але ясно, що наслано!

Є дві сили, що рядять світом: Божа сила і дідьча сила. Однаково могутні, однаково задрі на людське благополуччя, і не часто так одразу визнаєш, де діється Божа воля, а де дідьча. Можливо, що і в данім випадку: Божа воля якось проворонила, і воля аридника, осинавця¹ того, ади, взяла верх.

Як не дивно, а Єлена навіть заспокоїлася. Бо це, сказати, лихо поправимо. Всяке насланню можна одіслати і вже в усякім разі з ним боротися. На те є знаюки, і з них найближча й найпопулярніша — баба Лючка. Це її так прозвали, бо вона ніби з Лючі родом; бодай так сама каже.

Пішла Єлена до баби. Понесла признаку — сорочку стару Олексину. Баба почала шепотіти, вертіла ту сорочку довго, а потім об'явила:

— Вроки! А наврочила білева молодиця, що сидит вид вас понад захед.

Молодиць, що сиділи на захід від Олексині хати, було багато. Не бракувало їй білявих, але на жадну з них не могла Олексина грішити. А втім — хто знає, що може дідьча сила?

Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, пловання, зливання. Носила Єлена й покладки², й солонину, й бриндзу, але видимих наслідків ворожіння не давало.

Тоді Єлена подумала, що, може, ся баба не досить сильна. А от у Чорних Ославах є дід, так про того повідають, що дійсно великий знаюка.

Пішла до діда. Той теж одразу оприділив, що се вроки. А наврочила чорнява молодиця, що сидить на схід.

¹ Осинавець — чорт.

² Курячі яйця.

Подібність формулювань вразила Єлену і вперше хитнула її віру — не в надприродні сили взагалі, а в мале ознайомлення з ними отсих двох найближчих представників — баби Лючки й чорнославського діда.

Єлена вже, сказати правду, мало й слухала діда, одразу якось переконавшись, що хоч обряд буде, видимо, трохи інший — бо то ж білява молодиця й на захід, а се чорнява й на схід, — але суть зостанеться одна.

Таким чином, наслання, якщо воно й було, то так і зосталося. А може, його й зовсім не було.

Так і шамоталася Єлена від одної думки до другої, а якась суворі скупченість чоловіка, його мовчазна задума зоставалися нерозгаданими.

II

— Де йдеш, Олексіку?

Вона звичайно ніколи не питала чоловіка, куди він іде. Так у них повелося з самого початку. Звичайно Олекса сам казав, і куди йде, й коли поверне. Але останніми часами Олекса уходив і не говорив куди, тому й Єлена почула себе вправі зламати звичай і запитати.

Олекса і не здивувався, і не заспокоївся, а звичайним голосом відповів:

— До Сапогова.

І нараз мов ударило Єлену. Вона аж широко розкрила очі — як могла бути такою недогадливою, такою глупою, такою короткозорою. Ясно ж, що надаремна була річ — шукати любки в твоєму селі, коли вона сидить у Сапогові. Інакше чому би Олекса так часто ходив до Сапогова? Пригадала й блискавично порахувала, скільки-то разів за останній час ходив Олекса до того Сапогова, і ще раз вилаяла себе за недостатчу догадливості.

Боляче защеміло серце... Досі ще була якась надія, тепер нема... проміняв... відійшов... Хто ж буде любити тебе більше? Хто щиріше й так без остатку віддасть серце?

І дивилася повними сліз очима на збори чоловіка, як він переобувається, бере які делікатніші онучі, сардак вбирає небуденний. Ясно, що до жінчини.

Постановляє — вислідити хоч би ціною смерті. Прощається з Олексом ніби рівнодушно, топчеться коло печі, але з механічною точністю відзначає кожен рух і кожен погляд.

Олекса пішов. Єлена взяла хлопчика, побігла до сусідки й попросила поглядіти, а сама не пішла селом, а видряпалася відразу на ґрунь¹ і побігла наздоганяти чоловіка.

Олекса йшов дорогою, ішов бистрою своєю ходою. Єлена бігла хащами, через потоки, видиралася на високі обриви й скоро, дуже скоро виморилася, але бігла. Хотіла все мати чоловіка перед очима, але де вже про те й думати, коли треба вибирати, куди можна пролізти. Прийшла навіть думка про можливість заблудити, але думки про поворот не приходило.

Широкий потік перегородив дорогу. Перебрести би можна, але другий берег — строма² скала. Волею-неволею треба сходити на дорогу. Довго сходила, але зійшла.

Почувши себе на твердому, вже не дивилася на втому і бистрим бігом пішла вперед. Ото якби хто з людей побачив, що якась жінка біжить по дорозі, не знати що й погадав би.

Довго довелося бігти, поки впереді побачила Олексу. Він ішов усе тою ж своєю рівномірно бистрою ходою, якою міг би йти й дві доби безперестанку. Побачивши — так зраділа! Хотіла крикнути йому, щоб зупинився, щоб подождав, щоб пожалів, бо вона так утомилася, так роздряпалася по хащах. Він же єдиний близький і рідний... Он іде...

¹ Хребет гори.

² Стрімка.

Здержалася. Побачимо, що буде далі. Як вислідить та як увірветься до хати, чи де вни там сп'ють... Кинеться на ту курву й задушить. Єкий Олекса дужий, а з її рук любаски не вирве.

Он і Сапогів. Де ж буде йти мій чоловіченько любий? До ко-
трої хати?

Олекса йде прямо до церкви.

Що-о? Причому тут церква, дім благословенства, на таке па-
скудне діло?

Ага!.. Мабуть, дяк тут живе. А у нього гарна жінка або дочка.

Знов ні, бо Олекса йде прямо до плебанії¹. Собак нема, ма-
буть, бо не гавкають. Як же то піп не боїться без кутюг² жити?

Як тінь, сунеться Єлена. Бачить, що Олекса підійшов до по-
півського дому. Застукав. Йому відчинили. Увійшов...

Якісь сумніви почали залізати в душу Олексихи. Щось тут
та не так. Не може ж бути, щоб його любаскою була попадя або
попівна!

Правда, нічого неможливого тут нема. Хіба мало було таких
випадків, що пані любили хлопів? Он як у тій пісні співається,
що «вельможная пані Петруня кохала»...

Але чи йшов би тоді Олекса так сміло? Ой, ні!.. Став би десь,
вичікував, свистав, знаки давав...

А може, то служниця попава?.. О, напевне служниця! Сказа-
ла попові, що до неї брат ходить, а сама...

Тихо підійшла під вікно й заглянула. Сидить її Олекса на
дерев'янім кріслі у поповій хаті. Такий красивий у своєму гір-
ському наряді, дужий, смілий. А коло нього вертиться попик.
Ходить по хаті, руками розмахує. То зупиниться коло Олекси
і щось йому виговорює, то знова забігає по хаті. Нервовим рухом
переставляє речі з місця на місце, і то так, ні з того ні з сього. То
стілець переставить на джойм уліво, то свічник візьме і наче дов-
го думає, куди його поставити, й ткне потім на своє місце назад.

¹ Плебанія — садиба священника.

² Кутюга — собака.

І все не перестає говорити. Та не так собі просто говорити, а все з притиском, з придавом, з жестикуляцією.

А де ж жінчина? А де ж та, ради якої Олекса йде сюди, кидає жінку, кидає дитину? Її не видно в поповій хаті. Не тільки фізично, от в даний момент не видно крізь вікно, а оте дванадцятье чуття Єлени говорить, що її взагалі немає. Бо ж би вона була — тисячі прикмет, тисячі ледве значних рухів указали би Єлені її присутність. Олекса не так би сидів, не так би держав топірець, не так скидав би очима на попа, не так ворушилися би у нього уста, коли говорить, — все було би не так, і з кожного руху, з кожного гудзика на одязі виглядала би вона, жінчина.

— Єзус-Марія! Хто це тут? — розітнувся нараз жіночий крик майже над вухом Єлени. Вона відхитнулася від вікна, і перший рух її був — тікати. Шарпнулася була навіть, але, побачивши коло себе жіночу фігуру, стала.

— Хто ти? Чого тобі тут треба? Чого ти у вікна заглядаєш?

Єлена бистро оцінювала зовнішні прикмети жінчини. Ні... І це не вона. Підстаркувата, некрасива. Може, є молодша? Не могла розібрати по уборі, чи то служниця, чи сама попадя, тому спитала:

— Чи ви самі їмось будете?

— Ні, я у них служу. А вам чого треба?

Жінка теж, видимо, заспокоїлася й перейшла навіть на «ви».

Єлена не знала, що відповісти. Вся її подорож сюди здалася їй нараз страшенно глупою. Стидно було перед сією незнайомою жінкою. І, власне, тому, що було стыдно, Єлена рішила сказати все.

— То мий чоловік, — кивнула головою на хату. — Гадала смо, що до любаски ходит. Любочко... Скажіт — ци не ви му любасков?

Жінка усміхнулася. Занадто вже було безпосередньо. Сама була з далеких сторін і все не могла звикнути до тутешньої простоти.

— Ні. Так ви того і прибігли?

Єлена кивнула головою.

— А може, у вас дочка є? А може... Може, самі їмость?

— О ні!

— А вони екі, їмость? Молоді? Старі? Гарні? Дужі?

— А ось подивіться.

Єлена глянула у вікно. Попадя увійшла до хати й щось говорила до чоловіка. Ні, ні, ні, ні!.. І це не вона!.. Інакше дивилася би, інакше рукою вела. Від попа би укрила, від цілого світу би крила — лише не від Єлени.

— Ну, як? Не вона? — питала жінка, і в голосі її чулося трощечки насмішки.

Єлена зітхнула.

— Ні!.. Не вона...

— Мабуть, так, що тут і не шукайте. Може, в другому місці де — того не знаю, а тут нема.

— А у вашому селі Олекса ще кудя йдет?

— А звідки я знаю? Хіба я за тим дивилася? Неначе нікуди не заходить, бо завжди йде прямо на отсю стежку, а проте ручитися не можу. Вам би ліпше свого чоловіка знати. Хіба він такий, що...

— Ні-і!.. Він не такий!

— Так чого ж ви тоді бігли аж сюди? Он аж подряпалися.

Єлена глянула на себе. Дійсно, на одежі було видно сліди шаленого бігу непроходимими хащами. Стало ніяково.

— Та видите... Шо жили ми ек належно... Він у мене такий чемний... Слова, ади, пустого не скаже. І не п'єт, і не... Мені все, було, вогорє¹ баби: йка ти шєслива... А йка я шєслива, шо він шєс вид мене криєт, шєс думкуєт та й аби все сам... Та й шєс дес ходит... та й до Сапогова, та й до Сапогова...

Єлена вже втерла очі кінцями хустки. Жінка стояла й співчутливо слухала. Ще немає трагедії, але вона, видимо, десь на-

¹ Говорять.

зріває. Ще можна з усього сміятися, але скоро, мабуть, хтось буде плакати.

— Може, підете до хати та там на чоловіка зачекаєте?

Єлена хитнулася.

— Ой де!.. Най біг боронит...

— Чому? Боїтеся, щоб не бив?

— Ні... Вин мене й палцем, ади, йкий є палець, не текнув...

Лиш... встид мені...

— А чого ж? Ви жінка, мали право!

Єлена не була юристом і не знала, чи вона має право, чи ні, але відчувала, що Олексу може образити таке слідження. Зітхнула.

— Ні... Видев, ид хаті йду... Перебачейте, шо-м... шо-м так...

— Що ж... я розумію... Лиш будьте спокійні — лихого тут нічого нема. Ваш чоловік приходить до нашого їгомостя, вони бесіднують. О чім, того я вам не скажу, бо то не моя річ. Лиш думаю, що наші їгомость поганого нічого не навчуть.

Єлена чуло попрощалася й пішла. Але з дива не могла вийти: яка може бути бесіда у Олексі, простого гуцула, із сапогівським попом?

III

А бесіда дійсно була цікава. Бо й сам піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною спицею у колесі ієрархічнім, але ставився шорстко проти посягательств римо-католиків, «Польща» вз'їлася на нього, знайшли притоку² його деградувати й вислати звичайним попом сюди, на далеку гірську парохію.

Мабуть, так воно й було в дійсності, бо сапогівський піп головою цілою стояв вище звичайних півграмотних сільських

² Притока — тут: причина.

СЛОВНИЧОК МАЛОЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Baniami i banieczkami — куполами і куполочками (пол.).

Et cetera — і так далі (латин.).

Exslinguere — скасувати (латин.).

Latini epipi et clerus — латинські єпископи і духовенство (латин.).

Latinos praeferendo — даючи перевагу латинникам (латин.).

Liberum exercitium ritus sui graeci — вільне виконання свого грецького обряду (латин.).

Niema Rusi, tylko Polska i Moskwa — нема Русі (України), тільки Польща і Москва (Росія) (пол.).

Non nocebat bono Regni et religionis catholicae in Polonia — не перешкоджало добру королівства і католицької церкви в Польщі (латин.).

Opprimimur propter ritum catholicum a catholicis — зазнаємо утисків з боку католиків (латин.).

Persecutionum medellam — допомоги від переслідування (латин.).

Procer Regni — знатна людина, королівська (латин.).

Ritum graecum unitum... suppressere... Deo cladem insperatum — грецько-уніатський обряд... утискувати... від Бога дану поразку... (латин.).

Ritus latini — латинського обряду (латин.).

Unius matris ecclesiae catholicae esmo filii aequaliter — єсмо однакові діти одної матері — католицької церкви (латин.).

Urodzony — вроджений, шляхетний (пол.).

Аби нўжа си не заплоджувала — аби воші не заводилися.

Австерія — готель, трактир, харчевня в Росії за часів Петра I.

Агзом — махом, умиць.

Алькер — тут: невелика кутова кімната.

Альмандін — гранат червоного, буро-червоного або червоно-фіолетового кольорів.

Амбона — підвищення в церкві, звідки ведеться проповідь.

Апрегенований — виправданий.

Атавізм — поява в нащадків ознак, що були властиві їхнім далеким предкам.

Атрамент — чорнило.

Афину — чорниці.

Бай — набуток, гуляння.

Балта, балда — тут: велика сокира чи обух.

Баласистий — від «баласи» — тут: виточені фігурні стовпчики поручнів балкона, сходів і т. ін., а також поручні, що відгороджують одне місце від іншого.

Бандолет — тут: ремінь через праве плече, до якого кріпилася холодна зброя.

Банта — тут: поперечна балка між кроквами.

Банувати — тужити.

Бартка — топір на довгій топорниці, з ним гуцул не розстається ніколи.

Барчистий — плечистий.

Батяр, бетяр — босяк, волоцюга.

Бекеша — чоловічий верхній теплий одяг.

Бенефактор — добродій, благодійник.

Бер — кладка, місток.

Бербенія — діжечка.

Берло — скінетр, атрибут царської влади.

Бехтер — захисний кільчасто-плас-